

((حماسه سرائی در ایران))

کتاب « حماسه سرائی در ایران » تالیف آقای دکتر ذبیح الله صفا چنانکه از عنوانش نیز معلوم میشود کتابی است در باره حماسه سرائی در ایران که در ۵۸۵ صفحه بقطع وزیری در سال ۱۳۲۴ شمسی در تهران انتشار یافته است. مؤلف در این کتاب شاهنامه گویان و حماسه سرایان ایرانی را از قرن چهارم و پنجم تا عصر حاضر بطور تفصیل جمع آوری نموده و از شاهنامه ها و منظومه های پیش از فردوسی و سمرائی که بعد از او بسبب و طرز شاهنامه شعر گفته جنگها و فتوحات سلاطین یا غزوات ائمه را بنظم آورده اند مفصلا بحث کرده است. در فصل اول از گفتار نخست تکوین و تدوین حماسه های ملی و ظهور داستانهای حماسی را بیان نموده، در فصل دوم از گفتار نخست روایات اوستا و اوستا تا ادبیات بهلوی و روایات ملی آنزمان و اشعار حماسی در ادبیات بهلوی و کارنامه اردشیر بابکان و بعضی کتب منفرقه مذهبی آن عصر را بیان کرده، در فصل سوم از گفتار نخست از تدوین روایات ملی بزرگان فارسی و روایات شفاهی و روایات بزرگان مأخذ شاهنامه ها از جمله شاهنامه ابوالمؤید بلخی و شاهنامه ابوعلی بلخی و شاهنامه ابومنصور محمد بن عبدالرزاق و داستانهای منشور سخن گفته، در گفتار دوم آثار حماسی پیش از اسلام را ذکر نموده، در فصل اول از گفتار سوم آثار حماسی عهد اسلامی و انحطاط حماسه ها و ظهور حماسه های دینی را بیان کرده، در فصل دوم از گفتار سوم حماسه های ملی را مفصلا بیان نموده و شاهنامه ها و منظومه های زیر را که از قرن چهارم تا ششم تالیف شده ذکر نموده است:

- ۱- شاهنامه مسمودی مروزی. مسمودی مروزی نخستین کسی است که روایات حماسی ایران را پیش از فردوسی بنظم آورده است.
- ۲- کشتاسب نامه دقیقی.
- ۳- شاهنامه فردوسی. شرح حال فردوسی و آشنائی وی با دربار سلطان محمود و آغاز و انجام شاهنامه و مأخذ آنرا بتفصیل در یکصد و هفت صفحه ذکر نموده است.
- ۴- کرشاسب نامه اسدی طوسی.
- ۵- بهمن نامه تالیف ایرانشاه بن ابی الخیر.
- ۶- فرامرز نامه که ناظم آن معلوم نشده است.
- ۷- کوش نامه.

- ۸- بانو گشسب نامه . بروایت مؤلف بانو گشسب یکی از دختران رستم است که دختر پهلوان نیرومندی بود.
- ۹- برزونا نامه . بزرگترین منظومه ایست که به تقلید از شاهنامه فردوسی از روی داستانهای قدیم ساخته شده است . روایاتی است که فردوسی بدانها توجه نکرده است . این منظومه ذیلی است شاهنامه فردوسی و ناظم آن خواجه عمید عطائی پسر یعقوب معروف بعطائی است .
- ۱۰- شهریار نامه که ناظم آن سراج الدین عثمان بن محمد مختاری غزنوی (متوفی در سال ۵۴۴ یا ۵۴۵) است .
- ۱۱- آذر برزین نامه . داستان پسر فرامرز است.
- ۱۲- بیژن نامه . داستانی است منظوم در حق پهلوان معروف ایرانی .
- ۱۳- لهراسب نامه . این داستان از قطعات شاهنامه است که بنام لهراسب نامه جداگانه ترتیب یافته است.
- ۱۴- سوسن نامه . این داستان از قصعات برزونا نامه عطائی است .
- ۱۵- داستان کک کوهزاد . گوینده آن شاعری است که نام وی معلوم نیست . داستانهای باز مانده رستم را برای یکی از سلاطین بنظم آورده است.
- ۱۶- داستان شیرک . داستانیست از جنک رستم با شیرک پسر دیوسفید .
- ۱۷- داستان جهشید . این داستان عبارت است از خروج ضحاک برجهشید و انکار کردن خدائی وی .
- ۱۸- جهانگیر نامه . داستانیست در جنک جهانگیر پسر رستم با ایرانیان .
- ۱۹- سام نامه . منظومه ایست در حدود ۱۴۵۰۰ بیت که ناظم آن خواجوی کرمانی است .
- غیر از اینها مؤلف از چندین شاهنامه و منظومه تاریخی و دینی که از قرن هفتم به اینطرف گفته شده است ذکر نموده و مهمترین آنها «ظفرنامه» حمدالله مستوفی قزوینی است که در سال ۷۲۱ قمری آغاز و در سال ۷۳۵ تمام کرده است . در حدود هفتاد و پنج هزار بیت است که در مدت ۱۵ سال بنظم آورده است .
- و نیز از يك شهنشاه نامه تبریزی اسم برده که گوینده آن احمد تبریزی است در قرن هشتم بهمد سلطان ابوسعید بهادرخان . از چنگیز شروع کرده و در سلطان ابوسعید پایان داده است . بیت اول آن این است :
- بنام خداوند جان آفرین
نگارنده آسمان وزمین

نسخه منحصر بفرد این دو کتاب در کتابخانه موزه بریتانیا موجود است و امینواریم که وزارت فرهنگ نسخه عکسی آنها را تهیه نماید که برای روشن شدن تاریخ آن زمان بسیار لازم است.

لیکن مؤلف محترم از چند منظومه و حماسه تاریخی و دینی که بسبب شاهنامه گفته شده اسمی نبرده‌اند و چون آنها نیز زبان شیرین فارسی منظوم شده‌اند لذا با اجازه مؤلف از آنها نیز ذیلاً نام می‌بریم:

۱- شاهجهان نامه کلیم . با «ظفرنامه شاهجهان» (۱) که ناظم آن ابوطالب کلیم همدانی یا کاشانی از شعرای قرن یازدهم هجری است. این منظومه که بسبب فردوسی گفته شده در حدود پانزده هزار بیت است از جنگها و فتوحات امیر تیمور آغاز کرده و از داستانهای اولاد امیر تیمور از شاهرخ و عمر شیخ و امیرانشاه و ابوسعید و بابر شاه مفصلاً سخن رانده تارسانده به شاهجهان هند (۱۰۳۷-۱۰۶۸) پسر نورالدین محمد جهانگیر . شاهجهان نامه چنین آغاز میشود:

بنام خدائی که از شوق جود	دو عالم عطا کرد وسائل نبود
حکیمی که شمع زبان در دهن	فروزان نماید بیاد سخن
رحیمی خطا بخش مسکین نواز	ز شوق کرم گشته محتاج ساز .

۲- شاهنامه صادقی یا «فتحنامه عباس نامدار» که گوینده آن صادق افشار متخلص به صادقی است از اعظم ایل خدا بنده‌لو و از رجال نامی دوره شاه عباس کبیر . سال ۹۴۰ در تبریز در محله و بجوبه تولد یافته و در عهد شاه اسماعیل ثانی داخل کتابخانه دولتی شده و بعد از شاه اسماعیل از طرف شاه عباس کبیر نظر به مهارت در خطاطی و نقاشی به منصب کتابداری رسیده است. صادقی در نظم و نثر پارسی و ترکی شاعر توانائی بود . در وصف یکی از جنگهای شاه عباس گوید:

ملخهای پیکان به پرتدگی همه آفت مزرع زندگی

شاهنامه وی در نسخه‌ای که بنظر رسید در حدود دو هزار و پانصد بیت است، از جلوس شاه اسماعیل ثانی و قتل شاهزادگان صفوی آغاز کرده تارسانده به اواخر شاه عباس کبیر و داستانها و جنگها و فتوحات شاه عباس را بطرز شاهنامه بنظم آورده است . صادقی سال ۱۰۱۰ تالیفات خود را (۲) در اصفهان بشرح زیر تدوین

۱- نسخه‌ای از این کتاب نزد نگارنده موجود است که در هندوستان تحریر شده و تاریخ

کتاب ندارد .

۲- نسخه خطی بسیار نفیسی از کلیات اشعار و تالیفات صادقی در کتابخانه اخوی محترم آقای حاج محمد نخجوانی موجود است .

نموده است : ۱- «زبدة الکلام» که قصاید و مدح و منقبت است ۲- مثنوی «فتحنامه عباس نامدار» که همین منظومه مورد بحث است ۳- مقالات و حکایات ۴- مثنوی «سعد و سعید» ۵- دیوان و غزلیات ۶- تذکره «مجمع الخواص» (۱) ۷- منظومه «قانون الصور» در فن نقاشی (۸) - مجموعه منشآت و مکاتبات ۹- مسمیات ۱۰- حظیات ۱۱- هجویات ۱۲- مرثیو ترکیب بند.

فتحنامه با این ابیات آغاز میشود :

بنام خدائی که محتاج نیست	بجز نام او درة التاج نیست
چه نامی که دین را دلیل رده است	چه نامی که محتاج باب الله است
کریمی که داد و دهش زان اوست	دو عالم پراز خوان احسان اوست
کرم بین که رزاق روزی ده است	کرم بر تو بر خویش منت نه است.

از آخر منظومه معلوم میشود که این نسخه ناتمام است و چنانکه ذکر شد پیش از دو هزار و پانصد بیت در این نسخه نیست.

۳- منظومه اسیری که شرح غزوات حضرت رسول اکرم را مفصلاً بطرز شاهنامه منظوم ساخته است (۲). در حدود دوازده هزار بیت است و گوینده آن شاعری است ایرانی و «اسیری» تخلص دارد در تذکره ها نام و نشانی از وی پیدا نشد. در زمان شاه طهماسب اول از ایران به استانبول رفته و خود را بدربار سلطان سلیمان قانونی (۹۲۶ - ۹۷۴) رسانیده و این منظومه را بنام وی گفته است. در این بیت به سلطان خطاب کرده گوید:

منم در زمان توای محترم بروشنده ای آفتاب عجم

و گویا غیر از این منظومه دیوان مفصل و اشعار دیگری نیز دارد که در دست نیست. مخصوصاً در این شعر اشاره به خمه و سایر اشعار خود کرده و اشعار خود را با اشعار جامی هم ردیف دانسته است :

بود آیت شعر در شاف من که مشهور دهر است دیوان من

نه در خمه ام نکته خامی است مرا پنجه در پنجه جامی است

منظومه وی با این ابیات آغاز میشود :

بنام خدائی که بخشیده اوست برازنده کام هر بنده اوست

۱- این تذکره ترجمه حال و منتخباتی از اشعار ۴۴۴ تن از شعرای قرن دهم هجری است که بترکی چغتایی نوشته شده و بسال ۱۴۲۷ شمسی اصل و ترجمه فارسی آن یکجا از طرف آقای دکتر عبدالرسول خیابمیری در تبریز طبع و منتشر گردیده است.

۲- نسخه ای از این کتاب که در سال ۹۷۲ در قسطنطنیه بخط میر علی الجامی کاتب معروف نوشته شده نزد نگارنده موجود است.

خدای زمین و خدای زمانت خداوند روزی ده غیب دان

در آخر کتاب در تاریخ ختم آن گوید :

بود ختم برخیزان انجام او که این نامه شد ختم برنام او

بکن سال تاریخ او را طلب حساب از «صفات النبی العرب»

عبارت «صفات النبی العرب» بحساب ابجد ۹۶۷ می باشد که تاریخ انعام کتاب است.

۴- مختار نامه منظوم (۱) . گوینده آن عبدالرزاق بیک بن نجف قلیخان دنبلی

متخلص به مفتون است که شرح حال وی را مفصلاً در شماره اول سال دوم نشریه

نگاشته ام . غزوات مختار ابن ابی عبیده ثقفی را بطرز شاهنامه بنظم آورده و بیشتر

از پنج هزار بیت است و اول آن باین ابیات آغاز میشود :

سرنامه نام خداوند پاک کز و جان پاک آمد این شست خاک

ز تیره زمین تابستانده ماه همه هست برهستی او گواه

۵- منظومه حیرتی . غزوات حضرت رسول اکرم ص و ائمه اطهار بن رادر بحر

هزج بنظم آورده و بیشتر از بیست هزار بیت است . حیرتی از شعرای زمان شاه طهماسب اول

است . در تاریخ ۹۵۳ قمری منظومه خود را بنام شاه مزبور تمام کرده مورد انعام

و نوازش وی گردید و در ۹۷۰ در کاشان بطمع مال ویرا کشتند .

منظومه اش باین ابیات آغاز میشود :

الهی از دل من بند بردار مرا در بند چون و چند مگذار

الهی ساز آسان مشکلم را نما راهی بملک جان دلم را

در ختم کتاب چنین گوید :

چو نظم من بنام شاه دین است ز روی راستی شهنامه اینست

بمدح شاه بایسد راند خامه بنام شاه بایسد شاهنامه

چو دل در فکر تعیین عدد شد دو باره ده هزار و هشتصد شد

در بن گفتن مدد لطف خدا بود و کرانه حیرتی را حد کجا بود

از بن منظومه نسخه ای که بنظر رسید قریب بر زمان مؤلف نوشته شده و تاریخ کتابت آن ۹۷۴ می باشد .

۶- منظومه نادری . منظومه ایست در ظهور نادر شاه افشار و داستانها و فتوحات

وی بطرز شاهنامه . گوینده آن محمد علی نامی است که خود را فردوسی ثانی ملقب نموده است .

۱- نسخه ای از این کتاب بخط احمد بن محمد بن عبدالرزاق بیک دنبلی نزد نگارنده

موجود است .

از شرح زندگانی وی اطلاعی بدست نیامده و محتمل است در اواخر نادرشاه یا زمان زندیه این منظومه را گفته باشد. در حدود هفت هزار و پانصد بیت است و با این ابیات آغاز میشود:

خدا بیا توئی چاره ساز همه بتو روی عجز نیامده
دهی هر که راهر چه بایسته نیست کسی را کرم جز توشایسته نیست

۷- **شهنشاه نامه** - «مرآت عثمانی». منظومه ایست در تاریخ پادشاهان عثمانی که از سلطان عثمان خان غازی اولین سلطان و سر سلسله دولت عثمانی تا سلطان عبدالحمید ثانی بزبان فارسی و بطرز شاهنامه بنظم آورده است. گوینده آن صدرالدین نامی است که در هندوستان ساکن بوده و چون آنرا بزبان شیرین فارسی گفته است مانیز در ردیف شهنامه ها و حماسه ها ثبت مینمائیم. این منظومه در حدود سه هزار بیت است و با ابیات زیر آغاز میشود:

بنام خداوند نزدیک و دور خداوند ماه و خداوند هور
بنام خداوند ذرات مهر بنام خداوند ارض و سپهر
خداوند چرخ و خداوند ارض که بر بندگان طاعتش گشته فرض
در آخر کتاب در قطعه ای تاریخ تالیف منظومه خود را چنین گفته است:
پی یادآوری خلق صدر دین بفضل حق نوشتم سال ختم داستان «مرآت عثمانی»
«مرآت عثمانی» بحساب ابجد ۱۳۱۲ میباشد.

۸- **سالار نامه** - تاریخ نویی است که بهسبک شاهنامه گفته شده است. این منظومه در سه قسمت است قسمت اول آنرا میرزا آقاخان کرمانی در سال ۱۳۱۳ قمری از بدو تاریخ ایران تا اواخر ساسانیان بنظم آورده است و با این ابیات آغاز میشود:

سر نامه بر نام زروان پاک که رخشید از و گوهر تابناک
خداوند ز اوش و کیوان پیر فروزنده ماه و ناعید و تیر

در آخر قسمت اول تاریخ ختم آنرا گفته و چنین مستفاد میشود که میرزا آقا خان این قسمت را در زندان بنظم آورده است:

ز بد تاریخ هجرت ز بعد هزار همی سیصد و سیزده بر شمار
که پایان شد این نام بردار گنج یکماه بر دم درین کار رنج
بویژه که بودم به بنداندروغ چه لطف آید از طبع بندی برون

قسمت دوم و سوم سالارنامه را شیخ احمد ادیب کرمانی که از شعرا و فضلاء زمان ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه بوده در سال ۱۳۱۵ قمری بنظم آورده است.

قسمت دوم از استیلای عرب به ایران تا آخر زندیه است و با این بیت آغاز میشود:

بنام خدای خرد آفرین درك خرد نيك و بد آفرین
قسمت سوم سالار نامه منحصر به قاجاریه است از آقامحمد خان تا اوایل سلطنت مظفرالدین شاه و با این بیت آغاز میشود:

سر نامه بر نام یکتا خدای که گیتی شد از پرتو اوپای
هر سه قسمت این منظومه بنام عبدالحسین میرزا فرمانفرما برادر کبوتر عبدالحمید میرزا گفته شده است. شیخ احمد ادیب ندیم وی بود و نسبت کتاب به سالار باین جهت است که لقب عبدالحسین میرزا فرمانفرما در آنوقت سالار لشکر بود و این منظومه در حدود ۴۵۰۰ بیت است و در سنه ۱۳۱۶ در شیراز بطبع رسیده است.

حسین نخجوانی